

Меморіальний кабінет у Лабораторії промислової токсикології і гігієни праці при використанні хімічних речовин імені академіка НАМН України Трахтенберга Ісаака Михайловича, листопад 2023 року

Ісаак Михайлович
ТРАХТЕНБЕРГ

Учений, Учитель, Громадянин

До 100-річчя
від дня
народження

Ісаак Михайлович
ТРАХТЕНБЕРГ

Учений,
Учитель,
Громадянин

--	--	--	--	--

ІСААК МИХАЙЛОВИЧ ТРАХТЕНБЕРГ
До 100-річчя від дня народження

Державна установа
«Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва
Національної академії медичних наук України»

ІСААК МИХАЙЛОВИЧ ТРАХТЕНБЕРГ

Учений, Учитель,
Громадянин

До 100-річчя від дня народження

Київ
ВД «Авіцена»
2023

УДК 61(477)(092)Трахтенберг

Т65

Затверджено Вченою радою Державної установи «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва Національної академії медичних наук України»

Протокол № 11 від 26 жовтня 2023 року

За загальною редакцією

В. І. Цимбалюка, академіка НАН України та НАМН України,

К. Є. Ішейкіна, доктора медичних наук, професора, доктора політичних наук,

І. В. Сисоєнко, доктора філософії,

В. Ф. Демченко, кандидата біологічних наук

Редакційна колегія

Ю. Г. Антипкін, академік НАМН України

Д. А. Бази́ка, академік НАМН України

М. Д. Тронько, академік НАМН України та член-кореспондент НАН України

В. І. Медведь, член-кореспондент НАМН України

В. А. Міхньов, член-кореспондент НАМН України

О. П. Яворовський, академік НАМН України

Н. М. Дмитруха, доктор біологічних наук

Н. А. Мельник, кандидат медичних наук

Т65 Ісаак Михайлович Трахтенберг. Учений, Учитель, Громадянин. До 100-річчя від дня народження; за заг. ред. В. І. Цимбалюка, К. Є. Ішейкіна, І. В. Сисоєнко, В. Ф. Демченко. Київ : ВД «Авіцена», 2023. 312 с. + 48 с. вклейки.

ISBN 978-617-7597-40-6

Книгу присвячено 100-річчю від дня народження одного з провідних учених у галузі медицини праці, профілактичної токсикології, медичної екології, відомого громадського діяча члена-кореспондента Національної академії наук України, дійсного члена (академіка) Національної академії медичних наук України Ісаака Михайловича Трахтенберга (11.11.1923–27.01.2023).

Видання містить статті, нариси, есе щодо професійної та громадської діяльності І. М. Трахтенберга в галузі медицини, науки, культури.

Автори публікацій – колеги, співробітники, учні, однодумці І. М. Трахтенберга, які тісно співпрацювали з ним протягом багатьох років.

Для фахівців у галузі медицини та широкого читачького загалу.

У виданні вміщені фотографії з архівів І. М. Трахтенберга та його сім'ї, Видавничого дому «Авіцена», авторів нарисів, а також роботи художників Ади Рибачук і Володимира Мельниченка, які були виконані спеціально для книжки «Листи друзів, однодумців, колег... Із епістолярного архіву Ісаака Трахтенберга, Київ, ВД «Авіцена», 2010» (заставки), і художника Володимира Бабієнка – портрет І. М. Трахтенберга, 2013 рік (палітурка).

За сприяння Президентського фонду Леоніда Кучми «Україна»

© ДУ «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва Національної академії медичних наук України», 2023

© ВД «Авіцена», 2023

ISBN 978-617-7597-40-6

ЗМІСТ

ВСТУП

<i>Костянтин Іщейкін</i>	9
------------------------------------	---

АВТОБІОГРАФІЯ

<i>Curriculum vitae</i>	15
-----------------------------------	----

СПОГАДИ КОЛЕГ, УЧНІВ, ОДНОДУМЦІВ

Пам'яті академіка Ісаака Михайловича Трахтенберга

<i>Віталій Цимбалюк</i>	25
-----------------------------------	----

Великий учений, творча особистість Ісаак Михайлович Трахтенберг

<i>Костянтин Іщейкін</i>	29
------------------------------------	----

Учений і Людина Ісаак Михайлович Трахтенберг

<i>Ірина Сисоєнко</i>	33
---------------------------------	----

Згадуючи вчителя...

<i>Ірина Андрусишина</i>	35
------------------------------------	----

Спогади про академіка Ісаака Михайловича Трахтенберга

<i>Юрій Антипкін</i>	41
--------------------------------	----

Коли йде епоха...

<i>Володимир Бабієнко</i>	43
-------------------------------------	----

Неповторний. Незрівнянний. Неперевершений.

Ісаак Михайлович Трахтенберг!!!

<i>Роман Балаян</i>	45
-------------------------------	----

До 100-річчя І. М. Трахтенберга

<i>Семен Бельман</i>	46
--------------------------------	----

Ісаак Трахтенберг. Із фотохроніки Клубу творчої інтелігенції
імені академіка Володимира Фролькіса

<i>Віктор Бихун</i>	51
-------------------------------	----

Він надихав усіх оточуючих на життя, науку і навчання

<i>Ольга Богомолець</i>	52
-----------------------------------	----

Світило і Меркурій

<i>Дмитро Большой</i>	53
---------------------------------	----

Дружба без кордонів <i>Гайде Вальтершпіль</i>	55
Академік І. М. Трахтенберг – велич Людини, яка за життя стала Легендою <i>Олександр Волосовець</i>	57
Пам'яті видатного вченого, учителя й громадського діяча <i>Георгій Гайко</i>	60
Світла пам'ять і Вічна вдячність <i>Борис Глазунов</i>	63
Учений – Учитель <i>Анатолій Гоженко</i>	64
Поруч із ним біда розчинялася <i>Йосиф Гольд</i>	67
Пам'яті Ісаака Михайловича Трахтенберга присвячується <i>Владислав Гончарук</i>	68
«Пам'ять серця» <i>Надія Горчакова</i>	69
Пектинова епопея <i>Віолетта Демченко, Павло Демченко</i>	73
Спогади про вчителя <i>Наталія Дмитруха</i>	77
Планета Ісаака Трахтенберга та її орбіта довжиною в століття <i>Валерій Дружбінський</i>	83
Наш великий сучасник! Ми пам'ятаємо Вас! <i>Зінаїда Дубоссарська</i>	89
Посвята академіку Ісааку Михайловичу Трахтенбергу <i>Анна Ерстенюк</i>	92
Велична постать талановитого вченого, педагога, громадського діяча, істинно відданого Киянина – Академіка Ісаака Трахтенберга <i>Михайло Захараш</i>	94
Друг книги академік Трахтенберг <i>Анатолій Кончаковський</i>	96
Мої спогади до 100-річчя Ісаака Михайловича Трахтенберга <i>Володимир Коробчанський</i>	99
Людина, якій цікаво жити <i>В'ячеслав Криштофович</i>	101
Кожен день як маленьке життя <i>Борис Кузьмін</i>	102
Постать Ісаака Трахтенберга – зразок академічності та доброзичливості <i>Василь Лазоришинець</i>	106

І. М. Трахтенберг – людина-легенда	
<i>Ігор Лурін</i>	109
Його ім'я в нашій сім'ї завжди вимовляли з любов'ю та повагою	
<i>Ірина Маньковська</i>	111
Про батька, дачу, дитинство	
<i>Володимир Медведь</i>	115
Люби життя – життя любитиме навзаєм	
<i>Ірина Медведь</i>	122
Короткі миті великого життя	
<i>Ксана Медведь-Трахтенберг</i>	127
Згадуючи академіка І. М. Трахтенберга...	
<i>Василь Назаренко</i>	134
Людина – Легенда, Людина – Історія	
<i>Олена Пихтєєва</i>	138
Учитель, у якого завжди було чому повчитися	
<i>Олександр Поляков</i>	140
Слово про Інтелігента	
<i>Микола Проданчук</i>	142
І. М. Трахтенберг: 30 років професійного та особистого спілкування	
<i>Олександр Резніков</i>	146
Людина, яка залишиться в історії і пам'яті нащадків назавжди	
<i>Регіна Савіна</i>	148
Зустріч з Ісааком Трахтенбергом	
<i>Міклош Себестуєн</i>	150
Дідусь	
<i>Олександр Себестуєн</i>	151
Велич постаті та безсмертя душі	
Ісаака Михайловича Трахтенберга	
<i>Олексій Сіделковський</i>	152
Видатний киянин	
<i>Віталій Старостенко</i>	154
«Ісаак Михайлович Трахтенберг. Усмішки гумору та сарказму в аурі київських медиків»	
<i>Іван Степурін</i>	157
Хранитель пам'яті епохи	
<i>Ігор Тарабан</i>	161
Про того, з ким був поруч	
<i>Петро Толочко</i>	170
Талановитий Учений. Лікар. Педагог. Літератор	
<i>Володимир Філатов</i>	174
Учитель життя	
<i>Михайло Френкель</i>	176

Подих мого дитинства <i>Марія Фролькіс</i>	179
Пам'яті Вчителя <i>Юрій Фурманов</i>	180
Неповторний приклад для мене <i>Марія Хотимська</i>	182
Прощання <i>Сергій Хотимський</i>	184
Справжнє увічнення, гідне людини <i>Зоя Чегусова</i>	187
Зірка академіка Ісаака Трахтенберга. Увічнення пам'яті видатного ученого, педагога, письменника, громадського діяча <i>Дмитро Червінський</i>	194
Доброта та харизматичність <i>Віктор Шефтель</i>	196
Побачити погляд Людини. Пам'яті академіка Ісаака Михайловича Трахтенберга <i>Ольга Шкрупська</i>	197
Ісаак Михайлович Трахтенберг і його дружба з ВД «АДЕФ-Україна» <i>Ігор Шпак, Алла Істоміна</i>	200
Академік І. М. Трахтенберг та його ювілейні видання по вшануванню Національного медичного університету імені О. О. Богомольця та кафедри гігієни праці та професійних захворювань <i>Олександр Яворовський, Валентина Шевцова, Наталія Устяк</i>	202
Коротке слово про незабутнього І. М. Трахтенберга <i>Ярослав Яцків</i>	208

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Спогади, роздуми, пам'ять — прикмети історії вітчизняної медицини	209
ХРОНІКА ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ І. М. ТРАХТЕНБЕРГА	215
ІЗ ПУБЛІКАЦІЙ ПРО І. М. ТРАХТЕНБЕРГА ТА ЙОГО ПРОФЕСІЙНУ Й ЛІТЕРАТУРНУ ТВОРЧІСТЬ	221
ПОКАЖЧИК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ І. М. ТРАХТЕНБЕРГА	228
УЧНІ І. М. ТРАХТЕНБЕРГА ТА ДИСЕРТАЦІЇ, ВИКОНАНІ ПІД ЙОГО КЕРІВНИЦТВОМ	299
АВТОРИ	307

ВСТУП

27 січня 2023 року пішов з життя Ісаак Михайлович Трахтенберг – відомий український учений-гігієніст, токсиколог, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва Національної академії медичних наук України», академік Національної академії медичних наук України, член-кореспондент Національної академії наук України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, лауреат премії імені О. О. Богомольця Національної академії наук України та академічних премій з профілактичної медицини Національної академії медичних наук України.

З ім'ям академіка І. М. Трахтенберга пов'язана розробка фундаментальних і прикладних проблем профілактичної медицини. Під його керівництвом проведені найактуальніші гігієнічні дослідження захисту виробничого та навколишнього середовища України від хімічних забруднювачів, розроблені теорії та практики гігієнічного нормування, регламентації, заходи профілактики їхнього шкідливого впливу на здоров'я людини. Здійснено багато теоретичних узагальнень впливу на організм чинників малої інтенсивності (важких металів) та експериментального аналізу біологічних закономірностей механізмів їхньої токсичної дії. У 2002 році за цикл робіт «Важкі метали як шкідливі для людини забруднювачі довкілля України: медико-екологічні дослідження, обґрунтування і досвід запровадження профілактичних заходів» Ісаак Михайлович разом з Юрієм Іллічем Кундієвим та іншими колегами отримали Державну премію України в галузі науки і техніки.

Кожен з напрямів у широкому спектрі наукових інтересів академіка І. М. Трахтенберга узагальнено ним у більш ніж 40 особистих та колективних монографіях за його редакцією. Загалом число його публікацій перевищує 1000. Серед них понад 500 наукових праць, підручників, керівництв, брошур, нарисів, надруковано понад

20 науково-популярних книжок. Окремі з них видано у Швеції, Німеччині, Польщі, Китаї.

За ініціативою Ісаака Михайловича активно розроблялася проблема вікової токсикології, зокрема, дія малих доз хімічних речовин і реакції на них організму залежно від віку. Результати експериментальних досліджень за цією проблемою знайшли відображення в колективній монографії «Нариси вікової токсикології», що вийшла українською і російською мовами (2005 р., 2006 р.). Ісаак Михайлович приділяв також особливу увагу питанням фізіології праці, якості життя та працездатності осіб похилого віку. За його участю видана монографія «Нариси фізіології та гігієни праці літньої людини» (2007 р.), у якій розглядаються вікові аспекти гігієни праці і профілактичної токсикології.

Багато уваги І. М. Трахтенберг приділяв підготовці молодих науковців і підвищенню кваліфікації гігієністів і токсикологів. Він був одним із фундаторів «Київської наукової школи профілактичної токсикології і гігієни». До планів, наукових думок і розробок своїх учнів він завжди відносився з довірою та великою повагою. Під його керівництвом захищено 16 докторських і 44 кандидатські дисертації. Його учням пощастило вчитися і працювати під керівництвом мудрого педагога, ерудованої та творчої особистості. У цьому сенсі він є взірцем, оскільки в його житті було багато мудрих вчителів, яких він завжди пам'ятав та шанував. Його книга «Слово про alma mater, її вихованців, учителів і мудрих попередників» є справжньою одою своїм вчителям.

Ще в далекі післявоєнні роки Ісаак Михайлович разом зі своїм учителем відомим гігієністом академіком АМН СРСР Левком Івановичем Медведем був розробником проблеми «ртутної небезпеки», впливу ртуті та її сполук як глобальних забруднювачів довкілля на організм людини. Саме цій актуальній і важливій проблемі присвячені його кандидатська та докторська дисертації. Працюючи з 1972 року в Київському НДІ гігієни праці та профзахворювань МОЗ України (нині ДУ «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва НАМН України»), він продовжив дослідження з цієї проблеми. В одній зі своїх монографій він виклав конкретні гігієнічні, санітарно-технічні та лікувально-профілактичні заходи з запобігання меркуріалізму («Хронічний вплив ртуті на організм», 1969 р.). Цей багаторічний досвід вивчення ртутної інтоксикації закріпив пріоритет вітчизняної науки в розробці основ охорони середовища.

Ситуація, яка склалася в багатьох регіонах України після аварії на ЧАЕС (1986 р.), привернула особливу увагу І. С. Трахтенберга як ученого-гігієніста на надзвичайно важливу проблему – небезпеку комбінованої дії важких металів і іонізуючого випромінювання. За його ініціативою до вирішення цієї проблеми були залучені фахівці різних галузей промисловості, медицини, хіміки та біологи.

Останніми роками науковим напрямом, який розвивав Ісаак Михайлович Трахтенберг, були дослідження, які пов'язані з нанотоксикологією. За його керівництва запроваджено методологію оцінки безпеки наноматеріалів, яка ґрунтується на сучасних досягненнях колоїдної хімії та молекулярної біології. Він був одним з перших учених-гігієністів, наукові праці якого внесли вагомий вклад у розуміння наслідків використання нанотехнологій і їхнього впливу на здоров'я людини та навколишнє середовище.

Наукова діяльність Ісаака Михайловича отримала широке вітчизняне й світове визнання, йому було присвоєно звання Почесного члена Наукового товариства гігієністів Болгарії (1988 р.), Почесного професора Інституту мікробіології і імунології імені І. І. Мечникова (2012 р.), Тернопільського медичного університету імені І. Я. Горбачевського (2013 р.), Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (2013 р.), Національного медичного університету імені О. О. Богомольця (2018 р.).

Його активна і натхненна праця на благо країни, українського народу завжди була справедливо оцінена керівництвом держави. Він мав державні нагороди України: медалі «За оборону Києва» і «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», знак «Відмінник охорони здоров'я» (1982 р.), медаль «Ветеран праці» (1985 р.), нагрудний знак «50 років героїчної оборони м. Києва» (1991 р.), орден «За заслуги» III ступеня (1998 р.), орден «За заслуги» II ступеня (2013 р.), орден «За заслуги» I ступеня (2017 р.), Почесну Грамоту Кабінету Міністрів України (2004 р.), Почесну Грамоту Верховної ради України (2008 р.), а також «Медаль Леонардо да Вінчі» Європейської академії природничих наук (2013 р.), Медаль імені Миколи Амосова (2017 р.), відзнаку за професіоналізм та милосердя «Орден Святого Пантелеймона» (2020 р.) та ін.

Варто відзначити також, що як учений-гігієніст І. М. Трахтенберг проводив активну громадську діяльність, виконуючи в різні роки обов'язки головного позаштатного фахівця з профілактичної токсикології МОЗ України, голови комісії з науки Правління Українського

наукового товариства гігієністів, члена спеціалізованих рад із захисту дисертацій при Інституті медицини праці НАМНУ та Інституті фармакології та токсикології НАМНУ, члена редколегій і редакційних рад низки міжнародних і вітчизняних періодичних видань, брав активну участь у роботі Комітету з питань гігієнічної регламентації МОЗ України. Понад четверть століття І. М. Трахтенберг очолював консультативно-експертну групу «Лікарська токсикологія» Державного експертного центру МОЗ України.

Для Ісаака Михайловича була характерна безкомпромісна громадянська позиція та активність. Його численні критичні виступи на сторінках періодичних громадсько-політичних питань, на з'їздах і конференціях були присвячені гострим проблемам сучасного життя, зокрема проблемам медицини, організації науки та підготовки молодих наукових кадрів на прикладі життя видатних діячів медичної науки.

Слід особливо визначити його організаторську та керівну роботу Клубу творчої інтелігенції імені академіка Володимира Фролькіса як данину світлій пам'яті видатного вченого, його найближчого друга – академіка Володимира Веніаміновича Фролькіса. Ці зібрання були справжнім святом для київських інтелектуалів різних професій.

Талант Ісаака Михайловича в жанрі публіцистики та мемуаристики проявився у спогадах про минуле. Він написав багато книг. У своїх мемуарних трилогіях «Запізнілі замітки», «Із записних книжок і не тільки» автор оповідає про події минулих років, очевидцем і учасником яких йому довелося бути, розповідає про своїх батьків, родину, друзів, шкільних та інститутських товаришів, сусідів і колег, у колі яких працював. Його вміння висловлювати свої думки в небайдужого читача викликає захоплення та роздуми. Читач відчуває неординарну атмосферу минулого та співпереживає трагічним подіям Бабиного Яру, Чорнобиля, очевидцем яких довелося бути Ісааку Михайловичу. Видання книги «Бабин Яр. Минуле і сьогодення» стало великою життєвою подією для Ісаака Михайловича. Вона символізує його любов до єврейського народу в страшні роки окупації німцями Києва. За неї він був нагороджений Відзнакою Комітету з премії імені Шолом-Алейхема з номінації «Краща публіцистична документальна книга» (2018 р.).

Будучи великим патріотом свого рідного міста, у 2013 році І. М. Трахтенберг видав дві книги: «Мій Київ, мої кияни», де знайомить нас з історією Києва та його історичними пам'ятками. Для

Ісаака Михайловича Київ і кияни були його гордістю та духовністю. Він присвятив їм свої захоплення, найкращі думки, щирі любові.

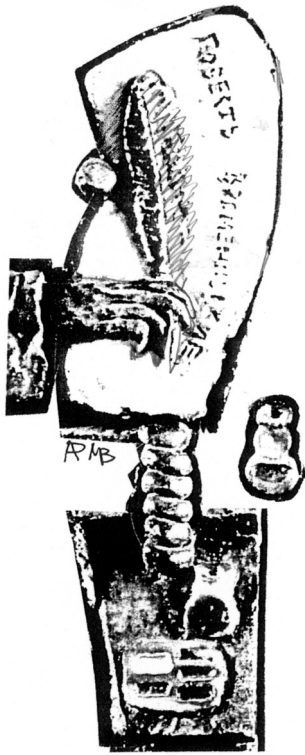
До свого 3-того видання «На початку нового віку» Ісаак Михайлович відібрав статті, мемуарні нариси та нотатки, творчі портрети видатних діячів науки і культури, фрагменти із записників, розміщені в хронологічному порядку. Вони яскраво відображають особливості сьогодення науки, культури, минулого й теперішнього життя Києва та країни загалом. Усі його твори вирізняються шанобливим ставленням до своїх учителів, попередників, друзів, колег – людей, у яких він багато навчився і яким, у свою чергу, дарував вдячність і радість спілкування. Насамперед йдеться про Л. І. Медведя, Ю. І. Кундієва, В. В. Фролькіса, М. М. Амосова, П. Г. Костюка, М. Б. Маньковського, К. І. Кульчицького та ін.

Як справжній інтелігент він знав і любив цитувати поезію кінця XIX – початку XX століття на інститутських святкових вечорах. Його улюбленим віршем завжди була «Незнайомка» Олександра Блока. Кожного разу цей вірш звучав і інтригував як вперше – так захоплено, емоційно, з любов'ю до життя і слова міг декламувати лише Ісаак Михайлович.

У своїх наукових монографіях, мемуарах, публіцистичних творах він залишив нам світлу пам'ять про свої діяння, думки та надії.

Будемо ж зберігати, пам'ятати і шанувати світлий образ Ісаака Михайловича, який жив згідно зі своїм життєвим кредо – робити людям добро.

Костянтин Іщейкін,
доктор медичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
лауреат Державної премії України
в галузі науки і техніки, доктор політичних наук,
т.в.о. директора Державної установи
«Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва
Національної академії медичних наук України»

КОЛИ ЙДЕ ЕПОХА...

Володимир Бабієнко

З Ісааком Михайловичем Трахтенбергом я познайомився в процесі написання та підготовки до захисту докторської дисертації. Обставини в рідному університеті на той момент склалися так, що гостро постало питання про те, хто стане моїм науковим консультантом.

Звернувся з проханням про допомогу до керівника моєї кандидатської дисертації професора Одеського науково-дослідного інституту медицини транспорту Анатолія Івановича Гоженка, який мені не відмовив. Вибір припав на Київ, і моїм консультантом досить несподівано став відомий гігієніст і токсиколог член-кореспондент НАН і академік НАМН України Ісаак Михайлович Трахтенберг.

Перше знайомство відбулося в його робочому кабінеті. І під час розмови з'ясувалося, що дочка Ісаака Михайловича навчалася в Київському художньому інституті (нині Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури). Дізнавшись, що я не тільки гігієніст, але ще й професійно займаюся живописом та маю другу вищу освіту, Ісаак Михайлович поставився до мене вкрай тепло та колегально, згодом всіляко підтримуючи. Йому подобалися мої етюди та пейзажі, і Ісаак Михайлович навіть популяризував мою творчість, неодноразово згадуючи про неї на наукових конференціях чи урочистих заходах. Дещо пізніше він надав мені можливість написати його власний портрет, який був виконаний у кількох варіантах, і портрети членів його сім'ї.

Але це був лише один бік нашого спілкування, творчий. В основному я спілкувався з Ісааком Михайловичем як із відомим гігієністом і вченим, який остаточно посприяв моєму становленню саме як вченого-гігієніста та професора. По суті мене сформувала саме київська і, трохи пізніше, харківська гігієнічна школи, оскільки захищав дисертацію я саме в Харкові.

Будучи більш ніж різнобічною людиною, Ісаак Михайлович був

вкрай цікавою, справді геніальною особистістю, автором не лише безлічі наукових праць, а й публіцистики. Особисто мені особливо запам'яталася його чудова книга «Мій Київ, мої кияни», яка вийшла у двох томах у 2013 році. Мабуть, саме тому він і звертав увагу не лише на мою художню творчість, а й на мої вірші та прозу. Жваво цікавився він і моїм батьком, разом із яким я робив свої перші боязкі літературні кроки.

Ісаак Михайлович Трахтенберг пройшов довгий і тернистий життєвий шлях, був особисто знайомий з багатьма легендарними вченими, такими як, наприклад, академіки Володимир Веніамінович Фролькіс і Микола Михайлович Амосов, які були його добрими друзями. Професійному та науковому досвіду академіка Трахтенберга можна було лише позаздрити. І в недовгі, на жаль, хвилини нашого спілкування я щосили намагався його перейняти, буквально вбираючи інформацію, ніби хрестоматійна губка. Адже подібні знання так запросто не набудеш, їх тобі може лише хтось передати!

Підбиваючи короткий підсумок, скажу лише одне: я не просто нескінченно вдячний Ісааку Михайловичу за допомогу та підтримку, досвід та науку, а й абсолютно щиро вважаю його воістину епохальною людиною! Адже йому вдалося об'єднати в собі, здавалося б, іпостасі, що важко поєднуються – і наукову, і творчу, і духовну, а подібне дається не багатьом. Це дуже рідкісна якість у наш непростий, переломний час – бути багатогранною та всебічно розвиненою людиною!..

АВТОРИ

Андрусишина Ірина Миколаївна – доктор біологічних наук, ДУ «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва НАМН України», м. Київ

Антипкін Юрій Геннадійович – академік НАМН України, ДУ «Інститут педіатрії, акушерства і гінекології імені академіка О. М. Лук'янової НАМН України», м. Київ

Бабієнко Володимир Володимирович – доктор медичних наук, професор, Одеський національний медичний університет, заслужений художник України, м. Одеса

Балаян Роман Гургенович – кінорежисер, академік Національної академії мистецтв України, народний артист України, Спілка вірмен України, м. Київ

Бельман Семен Григорович – газета «Єврейські вісті» (2014–2019 рр.), м. Чернігів

Бихун Віктор Юрійович – видавець, фотограф Клубу творчої інтелігенції імені академіка Володимира Фролькіса, м. Київ

Богомолец Ольга Вадимівна – доктор медичних наук, доктор філософських наук, Інститут дерматології та косметології, м. Київ

Большой Дмитро Валерійович – кандидат біологічних наук, ДП «Український науково-дослідний інститут медицини транспорту» МОЗ України, м. Одеса

Вальтершпіль Гайде – фоторепортер, м. Мюнхен, Німеччина

Волосовець Олександр Петрович – член-кореспондент НАМН України, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, м. Київ

Гайко Георгій Васильович – академік НАМН України, ДУ «Інститут травматології та ортопедії НАМН України», м. Київ

Глазунов Борис Іванович – заслужений працівник культури України, Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», м. Київ

Гоженко Анатолій Іванович – доктор медичних наук, професор, ДП «Український науково-дослідний інститут медицини транспорту» МОЗ України, м. Одеса

Гольд Йосиф Мойсейович – кандидат технічних наук, фахівець у галузі технічної кібернетики, м. Київ

Гончарук Владислав Володимирович – академік НАН України, Інститут колоїдної хімії та хімії води імені А. В. Думанського НАН України, м. Київ

Горчакова Надія Олександрівна – доктор медичних наук, професор, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, м. Київ

Демченко Віолетта Федорівна – кандидат біологічних наук, ДУ «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва НАМН України», м. Київ

Демченко Павло Іванович – кандидат хімічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

Дмитруха Наталія Миколаївна – доктор біологічних наук, ДУ «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва НАМН України», м. Київ

Дружбінський Валерій Іванович – журналіст, письменник, кандидат історичних наук, м. Київ

Дубоссарська Зінаїда Михайлівна – доктор медичних наук, професор, Дніпровський державний медичний університет, м. Дніпро

Ерстенюк Анна Михайлівна – доктор біологічних наук, професор, Івано-Франківський національний медичний університет, м. Івано-Франківськ

Захараш Михайло Петрович – член-кореспондент НАМН України, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, м. Київ

Істоміна Алла Олегівна – Видавничий дім «АДЕФ-Україна», м. Київ

Іщейкін Костянтин Євгенович – доктор медичних наук, професор, доктор політичних наук, ДУ «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва НАМН України», м. Київ

Кончаківський Анатолій Петрович – письменник, Київський клуб бібліофілів, клуб «Субота у Бегемота», м. Київ

Коробчанський Володимир Олексійович – доктор медичних наук, професор, Харківський національний медичний університет, м. Харків

Криштофович В'ячеслав Сигизмундович – кінорежисер, академік Національної академії мистецтв України, м. Київ

Кузьмін Борис Павлович – доктор медичних наук, професор, НДІ епідеміології та гігієни Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, м. Львів

Лазоришинець Василь Васильович – член-кореспондент НАН України та академік НАМН України, ДУ «Національний інститут серцево-судинної хірургії імені М. М. Амосова НАМН України», м. Київ

Лурін Ігор Анатолійович – академік НАМН України, Національна академія медичних наук України, м. Київ

Маньковська Ірина Микитівна – доктор медичних наук, професор, Інститут фізіології імені О. О. Богомольця НАН України, м. Київ

Медведь Володимир Ісаакович – член-кореспондент НАМН України, ДУ «Інститут педіатрії, акушерства і гінекології імені академіка О. М. Лук'янової НАМН України», м. Київ

Медведь Ірина Володимирівна – правознавець, спеціаліст з питань правового регулювання економіки, м. Київ

Медведь-Трахтенберг Оксана Ісааківна – художник, педагог, м. Мюнхен, Німеччина

Назаренко Василь Іванович – доктор біологічних наук, ДУ «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва НАМН України», м. Київ

Пихтєєва Олена Гераклівна – доктор біологічних наук, ДП «Український науково-дослідний інститут медицини транспорту МОЗ України», м. Одеса

Поляков Олександр Анатолійович – доктор медичних наук, професор, ДУ «Інститут геронтології ім. Д. Ф. Чеботарьова НАМН України», м. Київ

Проданчук Микола Георгійович – член-кореспондент НАМН України, ДП «Науковий центр превентивної токсикології, харчової та хімічної безпеки імені академіка Л. І. Медведя МОЗ України», м. Київ

Резніков Олександр Григорович – член-кореспондент НАН України та академік НАМН України, ДУ «Інститут ендокринології та обміну речовин ім. В. П. Комісаренка НАМН України», м. Київ

Савіна Регіна Вікторівна – доктор медичних наук, ДУ «Інститут громадського здоров'я ім. О. М. Марзєєва НАМН України», м. Київ

Себестуєн Міклош – оперний співак, чоловік онуки Марії, Марбелья, Іспанія

Себестуєн Олександр – правнук, Марбелья, Іспанія

Сисоєнко Ірина Володимирівна – доктор філософії, ДУ «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва НАМН України», м. Київ

Сіделковський Олексій Леонович – доктор юридичних наук, професор, кандидат медичних наук, клініка сучасної неврології «Аксімед», м. Київ

Старостенко Віталій Іванович – академік НАН України, Інститут геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України, м. Київ

Степурін Іван Миколайович – видавець, кандидат технічних наук, Видавництво «Саміт-книга», м. Київ

Тарабан Ігор Анатолійович – доктор медичних наук, професор, Харківський національний медичний університет, м. Харків

Толочко Петро Петрович – академік НАН України, Інститут археології НАН України (1987–2017 рр.), м. Київ

Устяк Наталія Володимирівна – кандидат історичних наук, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, м. Київ

Філатов Володимир Олександрович – скульптор, член Національної спілки художників України, м. Київ

Френкель Михайло Аронович – журналіст, газета «Єврейський оглядач», м. Київ

Фролькіс Марія Володимирівна – доктор медичних наук, дочка академіка В. В. Фролькіса, Каліфорнія, США

Фурманов Юрій Олександрович – доктор медичних наук, професор, член Національної спілки письменників України, м. Київ

Хотимська Марія Сергіївна – музикант, композитор, Марбелья, Іспанія

Хотимський Сергій Якович – художник театру і кіно, м. Мюнхен, Німеччина

Цимбалюк Віталій Іванович – академік НАН та НАМН України, Національна академія медичних наук України, м. Київ

Чегусова Зоя Анатоліївна – кандидат мистецтвознавства, Інститут мистецтвознавства, фольклористики, етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, член Національної спілки художників України, м. Київ

Червінський Дмитро Петрович – журналіст, член Національної спілки журналістів України, м. Київ

Шевцова Валентина Митрофанівна – доктор медичних наук, професор, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, м. Київ

Шефтель Віктор Оскарович – доктор медичних наук, професор, МОЗ Ізраїлю (1990–2001 рр.), Ізраїль

Шкрупська Ольга Олександрівна – журналістка, член Національної спілки журналістів України, м. Київ

Шпак Ігор Володимирович – Видавничий дім «АДЕФ-Україна», м. Київ

Яворовський Олександр Петрович – академік НАМН України, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, м. Київ

Яцків Ярослав Степанович – академік НАН України, Головна астрономічна обсерваторія НАН України, м. Київ

Науково-популярне видання

Державна установа «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва
Національної академії медичних наук України»

ІСААК МИХАЙЛОВИЧ ТРАХТЕНБЕРГ

Учений, Учитель, Громадянин

До 100-річчя від дня народження

За загальною редакцією

В. І. Цимбалюка, академіка НАН України та НАМН України,

К. Є. Ішейкіна, доктора медичних наук, професора, доктора політичних наук,

І. В. Сисоєнко, доктора філософії,

В. Ф. Демченко, кандидата біологічних наук

Редакційна колегія

Ю. Г. Антипкін, академік НАМН України

Д. А. Базика, академік НАМН України

М. Д. Тронько, академік НАМН України та член-кореспондент НАН України

В. І. Медведь, член-кореспондент НАМН України

В. А. Міхньов, член-кореспондент НАМН України

О. П. Яворовський, академік НАМН України

Н. М. Дмитруха, доктор біологічних наук

Н. А. Мельник, кандидат медичних наук

Київ, «Видавничий дім «Авіцена», 2023

Редактор Наталія Данкевич

ТОВ «Видавничий дім «Авіцена»,

Свідоцтво про державну реєстрацію № 22970288 від 24.01.1996.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів

видавничої продукції ДК № 2726 від 18.12.2006.

03150, Київ-150, а/с 302, тел. + 38 0 50 469 58 61

Підписано до друку 26.10.2023. Формат 60x90/16.

Папір офс. Гарнітура Таймс. Офс. друк. Ум. друк. арк. 19,5.

Зам. 57–59. Наклад 300 прим.

Віддруковано ПП «Р. К. Майстер-принт» в друкарні HUSS

04074, м. Київ, вул. Шахтарська, 5. Тел.: + 38 0 44 430 15 49

ISBN 978-617-7597-40-6

Батьки – мама Розалія Ісааківна та
батько Михайло Володимирович

З мамою, батьком і бабусею.
Житомир, 1926 рік

Учень 1 класу з батьками.
1930 рік

Учень 2 класу. 1931 рік

З мамою на відпочинку.
1934 рік

У санаторії. Люстдорф,
Одеса, 1935 рік

З однокласниками,
у центрі — учителі.
1936 рік

На вулиці Тарасівській, 6
із друзями. Київ,
11 листопада 1938 року

З батьками за місяць до початку війни.
Київ, травень 1941 року

Голова студентського профкому КМІ серед
викладачів і студентів. Челябінськ, 1943 рік

Повернення з Челябінська
у звільнений Київ.
Липень 1944 року

З однокурсниками в Києві. 1944 рік

Серед студентів своєї групи в КМІ. 1945 рік

З Олександром
Марзеєвим
і Петром
Баранником
(сидять праворуч)
на навчально-
методичній
конференції в КМІ.
Київ, 1950 рік

З фотоальбому 108-го випуску КМІ. 1952 рік

«Три товариші», які
щойно стали
кандидатами наук.
Володимир Фролькіс
і Костянтин
Кульчицький
(зліва направо).
Київ, 1953 рік

З директором КМІ
Терентієм Калініченком.
1957 рік

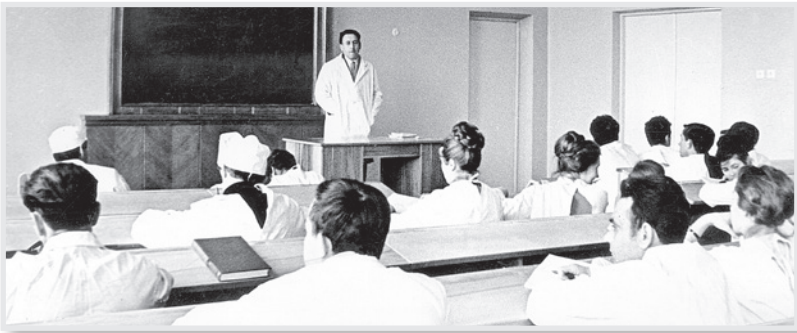
Зі завідувачем
кафедри шкільної
гігієни КМІ
Семеном
Познанським.
1957 рік

Серед співробітників кафедри гігієни праці КМІ під час зустрічі на київському вокзалі завідувача кафедри Гайка Шахбазяна, новообраного члена-кореспондента АМН СРСР. 1957 рік

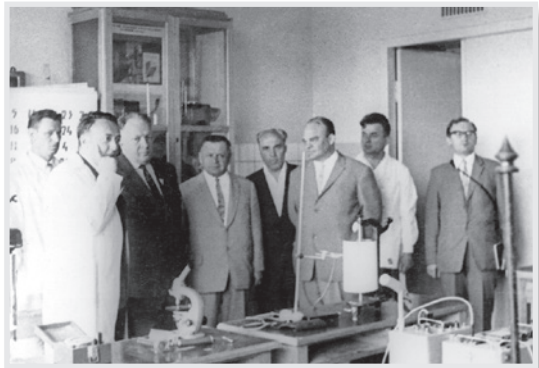

Серед учасників VII З'їзду гігієністів і санітарних лікарів УРСР. Київ, 1964 рік

Перша лекція в новому корпусі санітарно-гігієнічного факультету КМІ.
Лютий 1967 року

З міністром охорони
здоров'я СРСР Борисом
Петровським (праворуч),
міністром охорони здоров'я
УРСР Платоном Шупиком
та директором КМІ Василем
Мільком на кафедрі гігієни
праці. Київ, 1967 рік

Серед учасників
засідання секції гігієни
праці XV Всесоюзного
з'їзду гігієністів.
Київ, 1967 рік

З гостями VIII З'їзду
гігієністів України (зліва
направо) Олександром
Сухарєвим, Надією Троян
(Москва) і Кінжою
Баратовим (Душанбе).
Київ, 1970 рік

З колегами Самуїлом
Ашбелем (ліворуч), Оленою
Краснюк та Олександром
Навакатікьяном на
IX Міжнародному конгресі
геронтологів. Київ, 1972 рік

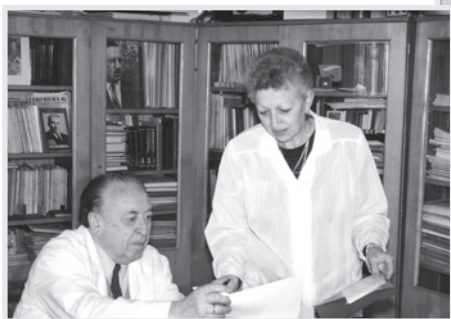
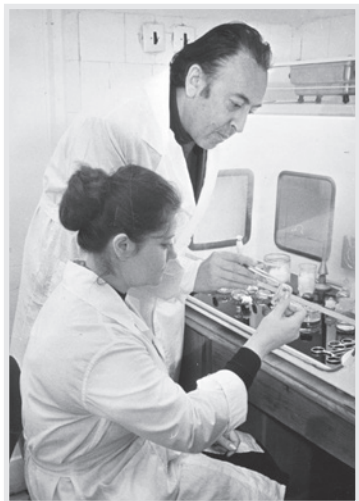

Серед учасників
XVIII Всесоюзного
з'їзду гігієністів.
Вільнюс,
жовтень 1984 року

Серед учасників
I Всесоюзного
з'їзду
токсикологів.
Ростов-на-Дону,
17 жовтня
1986 року

Після закінчення роботи XIII З'їзду гігієністів України з колегами (зліва направо) Анатолієм Войтенком, Миколою Проданчуком, Львом Горбанем, Юрієм Кундієвим, Віктором Георгієвським, Любов'ю Некрасовою, Андрієм Сердюком і Григорієм Євтушенком (праворуч). Харків, 1996 рік

Зі співробітниками лабораторії промислової токсикології та гігієни праці при використанні хімічних речовин Інституту медицини праці імені Ю. І. Кундієва НАМН України, яку очолював упродовж 1972–2022 років

На перших Загальних зборах Академії медичних наук України (нині Національна академія медичних наук України). Київ, 24 лютого 1993 року

На Загальних зборах Національної академії наук України з нагоди 100-річчя від дня заснування в Національній опері України.
Київ, 7 грудня 2018 року

Серед учасників заходу з друзями Володимиром і Раїсою Фролькісами та їхньою дочкою Марією. Київ, 1972 рік

З Миколою Амосовим (ліворуч) і Платоном Костюком на Загальних зборах НАН України. Київ, 1990-і роки

Лауреати премії I Міжнародного конгресу з медицини навколишнього середовища (ліворуч Юрій Кундієв). Дуйсбург, ФРН, 1994 рік

З Микитою Маньковським (ліворуч) і Степаном Віничуком у день 100-ліття кафедри нервових хвороб НМУ імені О. О. Богомольця. 26 жовтня 2003 року

З Михайлом Дейгеном.
Трускавець, 1969 рік

З Борисом
Курляндським.
Суздаль, 1976 рік

З Аркадієм Райкіним у
санаторії «Ризьке узмор'я».
Майорі (Юрмала), 1978 рік

З китайськими колегами в
день народження. Пекін,
11 листопада 1995 року

З Адою Рибачук
і Володимиром
Мельниченком.
Київ, 2000-і роки

З Євгеном Гончаруком на
відкритті Меморіальної
дошки академіку
В. В. Фролькісу.
Київ, 27 січня 2004 року

З Сергієм
Комісаренком
і Єжи Гоффманом
(зліва направо).
Київ, 2011 рік

З Миколою Троньком
(праворуч) і Ігорем
Тарабаном на Загальних
зборах НАМН України.
Київ, НМУ імені
О. О. Богомольця,
16 вересня 2021 року

Із сім'ями
Наумовців,
Мітницьких,
Склярєнків
і В. Гнідашем
у санаторії
«Конча-Заспа».
1998 рік

З Юрієм
і Світланою
Кундієвими
та Юрієм
Віленським
(праворуч)
у санаторії
«Конча-Заспа».
Травень
2007 року

З друзями в санаторії «Конча-Заспа». 19 серпня 2018 року

Презентація книжки «Мій Київ, мої кияни» у Національному медичному університеті імені О. О. Богомольця. 11 листопада 2013 року

Одні з перших засідань Клубу творчої інтелігенції імені академіка Володимира Фролькіса. Київ, вулиця Німанська, 7, 2000-і роки

Засідання Клубу. Київ,
Саксаганського, 75,
2010-і роки.
До нарису В. Бихуна

Виїзне засідання
Клубу. Київ, Будинок
Кіно, вулиця
Саксаганського, 6,
23 грудня 2015 року.
До нарису В. Бихуна

На презентаціях новых книг у
Президентському фонді Леоніда
Кучми «Україна». Київ, 2010-і роки

На прийомі в Президентському фонді Леоніда Кучми «Україна».
Київ, 15 листопада 2018 року

На розширеному засіданні президій НАН і НАМН України, присвяченому презентації 4 тому видання «На початку нового віку» та 95-річчю від дня народження. В'ячеслав Кошечко вручає Ісааку Михайловичу високу академічну нагороду – відзнаку НАН України «За підготовку наукової зміни». Великий конференц-зал НАН України. 16 листопада 2018 року.
Фото Сергія Марченка

З дружиною Оленою на відпочинку в Сухумі. 1968 рік

З дружиною Оленою на прогулянці в Києві. 1970 рік

Понад пів віку разом.
2010-і роки

Левко Медведь у складі
української делегації
в ООН. Нью-Йорк,
1946 рік

Левко Медведь від імені УРСР
підписує Статут ВООЗ.
Нью-Йорк, 1946 рік

Олена Медведь з
батьками – Левком
Івановичем Медведем
і Софією Григорівною
Серебряною.
Пуша-Водиця, 1949 рік

Міністр охорони здоров'я УРСР Левко Медведь зі своїми заступниками Іваном Алексеєнком (ліворуч) і Олександром Макаренком. Київ, 1947 рік

Михайло Трахтенберг,
Левко Медведь і
Софія Серебряна.
1954 рік

Три покоління.
Київська область,
село Козин,
1956 рік

Син Володимир

Дочка Оксана

Онук Олексій

Онука Ірина

Онука Марія

ФОТО З АВТОРСЬКИХ НАРИСІВ

З Віталієм Цимбалуком на презентації його книжки
«Історія української нейрохірургії в портретах» у Клубі творчої
інтелігенції імені академіка Володимира Фролькіса. Київ, 2014 рік

Привітання Віталія Цимбалука і вручення відзнаки НАМН
України «Прослава» з нагоди 95-річчя від дня народження на
розширеному засіданні Президій НАН і НАМН України.
Великий конференц-зал НАН України, 16 листопада 2018 року.
Фото Сергія Марченка

З Костянтином Іщейкіним
на засіданні
Президії НАМН України.
2018 рік

З Костянтином Іщейкіним
у санаторії «Конча-Заспа».
2019 рік

З Костянтином
Іщейкіним у службовому
кабінеті. 2020 рік

З Іриною Сисоєнко та
Костянтином Іщейкіним
у службовому кабінеті.
2022 рік

На конференції Асоціації мікроелементологів України в Інституті медицини праці імені Ю. І. Кундієва. 4–5 жовтня 2018 року.
З нарису І. Андрусишиної

З ученицею Іриною Андрусишиною. 11 листопада 2014 року

З Юрієм Зозулею (крайній праворуч) та Олександром Волосовцем на Загальних зборах НАМН України. Київ, 2011 рік.
З нарису О. Волосовця

Останній виступ у стінах alma mater на Загальних зборах НАМН України. Київ, 11 березня 2021 року.
З нарису О. Волосовця

На урочистостях з нагоди 100-річного ювілею Інституту травматології та ортопедії НАМН України. 6 червня 2019 року. *З нарису Г. Гайка*

На ювілеї Надії Горчакової. Київ,
березень 2021 року.
З нарису Н. Горчакової

З Миколою Амосовим і Павлом
Демченков на одній з перших
презентацій з
пектинопрофілактики.
Київський державний університет
ім. Т. Г. Шевченка, 1990-і роки.
З нарису В. Демченко, П. Демченка

З хіміками інституту.
Традиційний дарунок –
новий препарат для
«індивідуальної
біопротекції» із
бурякового пектину
з комплексом вітамінів.
11 листопада 2014 року.
*З нарису В. Демченко,
П. Демченка*

З колегами школи токсикологів (зліва направо) професорами Борисом Шейманом, Леонідом Власиком і кандидатом медичних наук Оленою Медведь та кандидатом біологічних наук Наталією Дмитрухою. Одеса, 2005 рік. *З нарису Н. Дмитрухи*

Учасники засідання секції «Конструктивні і функціональні наноматеріали для медицини» Наукової ради з нових матеріалів при Міжнародній асоціації академій наук. Київ, 16 травня 2017 р. *З нарису Н. Дмитрухи*

Зі Зінаїдою Дубоссарською на розширеному засіданні Президії НАН і НАМН України. Великий конференц-зал НАН України, 16 листопада 2018 року.
Фото Сергія Марченка

З Анатолієм Тітамиром, Едуардом Левицьким, Анатолієм Кончаковським (зліва направо) і Віталієм Ковалинським (праворуч) у Музеї М. Булгакова. Київ, 22 березня 2015 року. *З нарису А. Кончаковського*

З Анатолієм Кончаковським. 11 листопада 2014 року

Серед членів Президії XV З'їзду гігієністів: ліворуч – Борис Кузьмінов, праворуч – Мечислав Гжегоцький. Львів, 20–21 вересня 2012 року. *З нарису Б. Кузьмінова*

З Миколою Амосовим за обговоренням нового номера Харківського медичного журналу. Київ, 1993 рік.
З нарису В. Лазоришинця

З Ігорем Луріним. 11 листопада 2019 року

З Микитою і Іриною Маньковськими, дружиною Оленою Медведь та Юрієм Кундієвим (праворуч) у санаторії «Конча-Заспа». Серпень 1996 року.
З нарису І. Маньковської

Із Миколою Проданчуком (у центрі) та колегами на форумі в Науковому центрі превентивної токсикології, харчової та хімічної безпеки імені академіка Л. І. Медведя. Київ, 2010-і роки.
З нарису М. Проданчука

Серед учасників ІІІ Національного конгресу з біоетики: перший справа Олександр Резніков. Київ, жовтень 2007 року.
З нарису О. Резнікова

З Олексієм Сіделковським
у домашньому кабінеті. Київ,
6 липня 2020 року

З Миколою Амосовим на
Загальних зборах НАН
України. Київ, 1997 рік.
З нарису В. Старостенка

Ірина Медведь, Анатолій Кончаковський (ліворуч) та Іван Степурін на
творчому заході з нагоди презентації фільму Ірини до 95-річчя Ісаака
Михайловича. Київ, 2018 рік. *З нарису І. Степуріна*

З Борисом Патонем
у його службовому
кабінеті. Київ, 26 травня
2017 року (1–2)
і 13 вересня 2019 року (3).
З нарису І. Тарабана

У Бабиному Яру. Київ, вересень 2016 року. З нарису І. Тарабана

З Ольгою Петровою на її вернісажі. Київ, 2016 рік.
З нарису І. Тарабана

З Олександром Павловичем на його вернісажі. Київ,
2016 рік. *З нарису І. Тарабана*

На домашньому балконі. 2014 рік.
З нarisу І. Тарабана

Телефонна розмова
в службовому (2014 р.)
та домашньому
кабінетах (2020 р.).
З нarisу І. Тарабана

Виступ Петра Толочка на презентації книжки «Мій Київ, мої кияни» в Національному медичному університеті імені О. О.Богомольця. 11 листопада 2013 року

З Володимиром Філатовим у службовому кабінеті. Власна робота – скульптурний портрет Бориса Пастернака на білому мармурі – у подарунок. 2008 рік

З колегами на ювілейному зібранні з нагоди 90-річчя в Інституті медицини праці НАМН України. Листопад 2013 року. *З нарису З. Чегусової*

З Давидом Бабаєвим, Аллою Істоміною, Ігорем Шпаком, Петром Толочком (зліва направо) та Віктором Романенком (праворуч) на 75-річчі Петра Толочка. Київ, 21 лютого 2013 року.
З нарису І. Шпака, А. Істоміної

З Валентином Степаненком, Ігорем Шпаком, Леонідом Кучмою (зліва направо) та Анатолієм Кончаковським, Аллою Істоміною на презентації чергового видання у видавництві «АДЕФ-Україна». Буча, березень 2013 року.
З нарису І. Шпака, А. Істоміної

У день нагородження відзнакою Президента України —
орденом «За заслуги» I ступеня. 9 лютого 2017 року.
З нарису І. Тарабана